

ИВАН БУГАРСКИ, Археолошки институт, Београд
ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

РАНОСРЕДЊОВЕКОВНА ОСТАВА ГВОЗДЕНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ РУЈКОВЦА И СЛИЧНИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

УДК: 904:631.3(497.11)"09/10" ; 902.01(497.11)"09/10"

DOI: 10.2298/STA1363131B

Оригинални научни чланак

e-mail: ivan.bugarski@gmail.com

Примљено: 17. фебруар 2013.

Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У раду се објављује скупни налаз, највероватније остава гвоздених предмета са вишеслојног локалитета Градиште у Рујковцу, на југу Србије. Остава, која се састоји од четири узенгије и исто толико пољопривредних алатки, анализирана је у светлу сличних налаза са простора централног Балкана. На основу типолошки осетљивих предмета, рујковачку и још неке од ових остава могуће је датовати у другу половину 10. и прву половину 11. века.

Наша остава је једна од две које показују јасан војни карактер. Претежна заступљеност пољопривредног алата у осталим оставама указује на појачан развој ове гране привреде у доба раног средњег века на тлу централног Балкана.

Оставе са тог простора, вероватно византијске провенијенције, у целини су млађе него добро проучени слични скупни налази из источне и средње Европе.

Кључне речи. – Рујковац, рани средњи век, остава, гвозђе, узенгије, оруђе, пољопривреда.

I У Рујковцу, селу у Јабланичком округу на југу Србије, на око 50 километара југозападно од Ниша, налази се једно од бројних утврђених висинских налазишта тог краја. Утврда, данас позната под индикативним топонимима Градиште, Црквиште и Каљаја, свој значај је имала пре свега у заштити вишевековних комуникација и дуго експлоатисаних рударских ревира. Стога не чуди што су на локалитету препознати трагови из различитих епоха, од антике, преко рановизантијског доба до средњег века.¹

Налазиште до сада није систематски истраживано, тако да сазнања о његовој повести почивају на увиду у случајне налазе, пре свега нумизматичке, који се нижу од новца цара Валеријана I (253–260) до ромејског владара Јустина II (565–578). Изузетан и за даља разматрања посебно важан налаз пред-

ставља фолис откован за цара Лава VI (886–912), који сведочи о обнови живота на Градишту крајем 9. и почетком 10. века.²

II Осим нумизматичких налаза, познат је и садржај једне, уверени смо, растурене оставе. Поред неколико гвоздених алатки, из ње готово сигурно потичу и четири коване узенгије, које су недавно публиковане (Сл. 1.5–8).³ Овом приликом, представимо целокупан садржај оставе из Рујковца⁴,

¹ Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.

² Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.

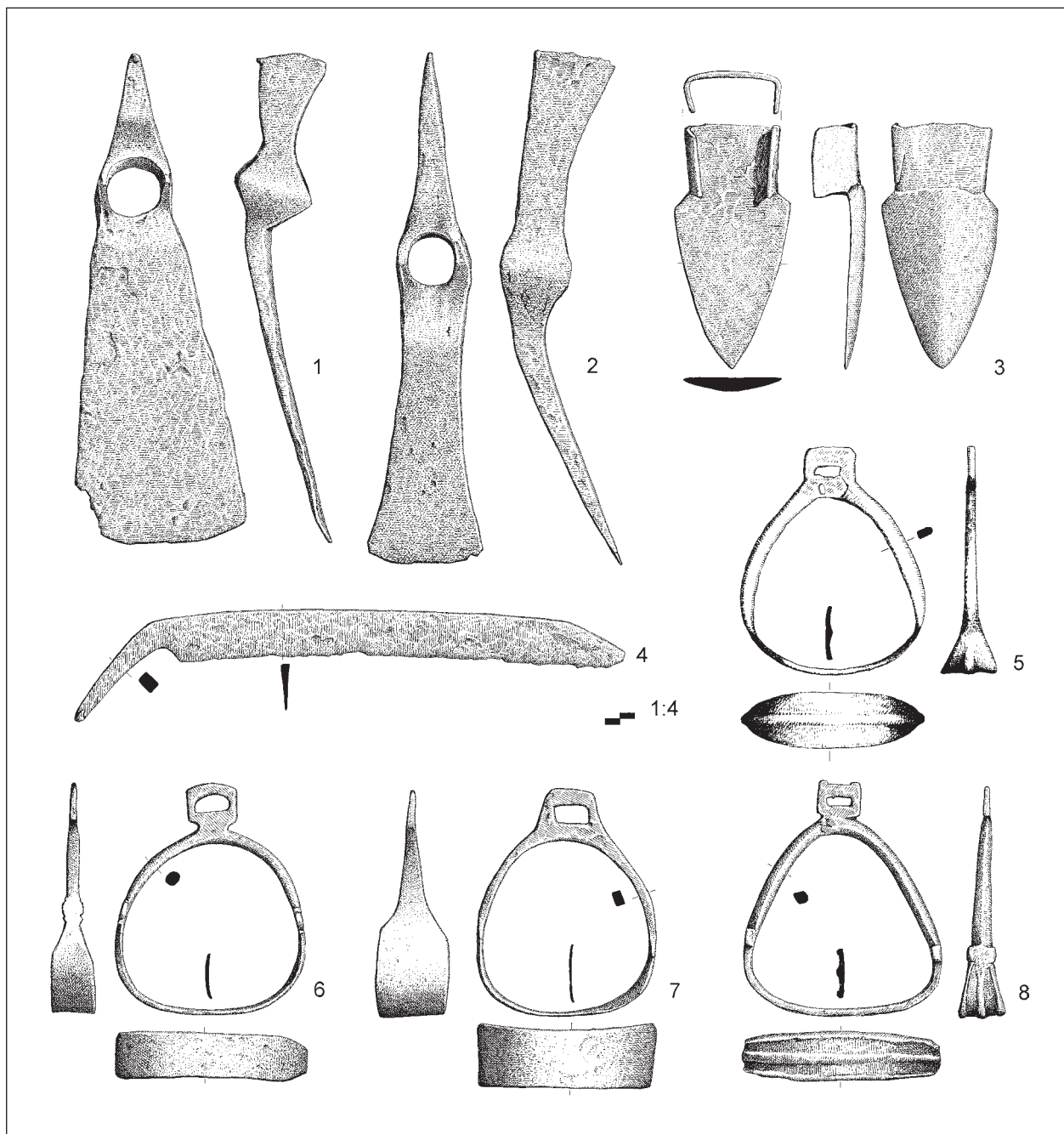
³ Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Бугарски 2013.

⁴ Након обраде, сви случајни налази из Рујковца биће предати Народном музеју у Лесковцу.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

и сагледати је у светлу сличних налаза, превасходно из средишњег дела Балканског полуострва. Узенгије неће бити поново разматране до детаља, али ћемо, будући да представљају типолошки најосетљивије предмете из Рујковца, у даљем тексту сажето поновити наше закључке. Од оруђа из оставе, интересантније налазе представљају крамп-секира и бу-

дак, а нађени су и једна коса и омањи раоник (Сл. 1.1–4). Крамп-секира је дугачка 34 cm, од чега је дужина радне површине крампа 18 cm, а секирице 12 cm. Унутрашњи пречник рупе за држаљу је 3,5 cm. Највећа ширина радне површине крампа, измерена на раскованом врху оруђа, износи 7,5 cm, док је висина сечива секире на супротном крају алатке 5 cm.

Сл. 1. Остава из Рујковца (цртежи: М. Ристић, А. Суботић)

Fig. 1. The Rujkovac hoard (drawings: M. Ristić, A. Subotić)

Слична вишенаменска оруђа коришћена су у доба антике за разне послове, у земљорадњи, шумарству, али и у рудницима. Те алатке су биле познате под називима *securis dolabrata* и *dolabra*, а копачке и рударске варијанте, које се одликују надоле повијеном радном површином крампа – баш као и наш налаз – звали су се *dolabra fossoria*.⁵ Припадају класи L₁ Јоахима Хенинга.⁶ Познат је низ налаза из рановизантијског периода⁷, а у неизмењеном облику појављују се и касније током средњег века.⁸

Друга алатка из Рујковца је донекле сличног изгледа, али сасвим другачије намене. Има проширену радну површину, јаче расковану и због тога оштећену, која је такође повијена надоле. У функционалном смислу, та форма одговара ширем будаку. Наспрамна радна површина је обликована слично као секира прве алатке, али је мања. Укупна дужина ове алатке износи 33 cm, од чега 22 cm отпада на будак, а свега 7 cm на другу радну површину. Рупа за држаљу је наглашена делтоидним ојачањима са страна и истог је пречника као на крампу-секири. Највећа ширина будака на раскованом врху износила је 11 cm, а сада је, можда због корозије а можда и од употребе, један угао радне површине оштећен. Уопште, та страна алатке делује доста слабо, па је можда и због тога претрпела оштећење. Висина супротне радне површине је тек 4,5 cm.

Оваква алатка могла је да се користи пре свега у пољопривреди. У време антике будаци су представљали чест земљораднички алат, а њихове бројне варијанте могу да се доведу у везу с квалитетом земље за чију су обраду бивали намењени. Наш налаз подсећа на будаке типа ПС по типологији Иване Поповић, тј. на трнокоп чији су секирасти завршетак и држаља били под углом у односу на главну радну површину.⁹ Пошто је „брид“ секирастог дела рујковачког будака затупљен, он не може да се определи као секирица. Због тога би налази Хенингове класе K₈ (*Hacken mit Axtschneide*) можда представљали тек формалне аналогije. Уз то, аутор наводи да таквих налаза нема у раносредњовековним целинама.¹⁰ Сличан будак, датован у време 14–15. века, потиче из Петруса.¹¹

Трећу алатку представља краћа коса. Дужина њеног, при врху благо закривљеног, једносеклог сечива износи 30 cm. Тупа страна се сужава са 0,7 cm код споја са носачем алатке на 0,1 cm на врху радне површине. Носач косе, дужине 7 cm, правоугаоног

је пресека, дебљине 1 cm, и савија се у кратак клинасти трн (2 cm) који је улазио у држаљу. По својим типолошким карактеристикама, коса из Рујковца припада класи I₅ Јоахима Хенинга. Такво оруђе спада у косе с кратком дршком (*Kurzstielsense*) и представља чест налаз у раносредњовековним контекстима.¹²

Последњи налаз из растурене оставе је мали раоник, чија је троугласта радна површина споља благо профилисана усправним централним ребром, док је унутрашња страна равна. Читава радна површина је благо повијена надоле. Насупрот њеног врха, савијањем траке гвозђа формирано је трапезасто лежиште дрвеног дела конструкције плуга. Укупна висина раоника је 16 cm, од чега је висина лежишта 4,5 cm. Лежиште је широко 6,5 cm, а радна површина се од 8 cm ширине испод тог тулца правилно сужава у шпиц. Наш налаз припада Хенинговој класи A₃, чији представници без јаснијег археолошког контекста не могу да добију ужа датовања.¹³

Већ из претходног текста јасно проистиче да једном постигнута успешна форма утилитарних предмета, као што је оруђе, траје дуго, у многим случајевима све до данашњих дана. Због тога је тешко прецизно датовати сличне оставе у којима нема карактеристичнијих предмета. Да се не располаже налазима узенгија, са истим упитаностима бисмо се суочили и у случају рујковачког скупа гвоздених предмета.

Ипак, заједно са алаткама нађени су и карактеристични ковани стремени крушколиког облика, кратких ушица за ремен и широких упоришних плоча, какви су у време 10. и 11. века најпознатији са добро датованих старомађарских налазишта, пре свега некропола. Група централнобалканских предмета, међутим, указује и на овдашњу продукцију таквих узенгија. На основу рујовачких и неких других важних налаза, који ће бити споменути,

⁵ Поповић 1988, 58; Шпехар 2007, 75–76, Сл. 38, Т. XIII/152.

⁶ Henning 1987, 80–81, Taf. 52/1–15.

⁷ e.g. Ivanišević, Špehar 2006, 145, Fig. 6/4; Špehar 2010, 97, Kat. br. 392, Т. XXI/392.

⁸ Cf. Манојловић-Николић 2010, 62, Кат. бр. 96, 98.

⁹ Поповић 1988, 36–38, Т. II/1.

¹⁰ Henning 1987, 80–81, Taf. 53/1–10.

¹¹ Манојловић-Николић 2010, 35, Кат. бр. 42.

¹² Henning 1987, 92, Taf. 45/13, 15.

¹³ Henning 1987, 48–57, Taf. 19.

закључили смо да су се у другој половини 10. и првој половини 11. века гвоздени стремени мађарског типа правили и у Византији.¹⁴ О томе ће бити речи и у закључку овог рада.

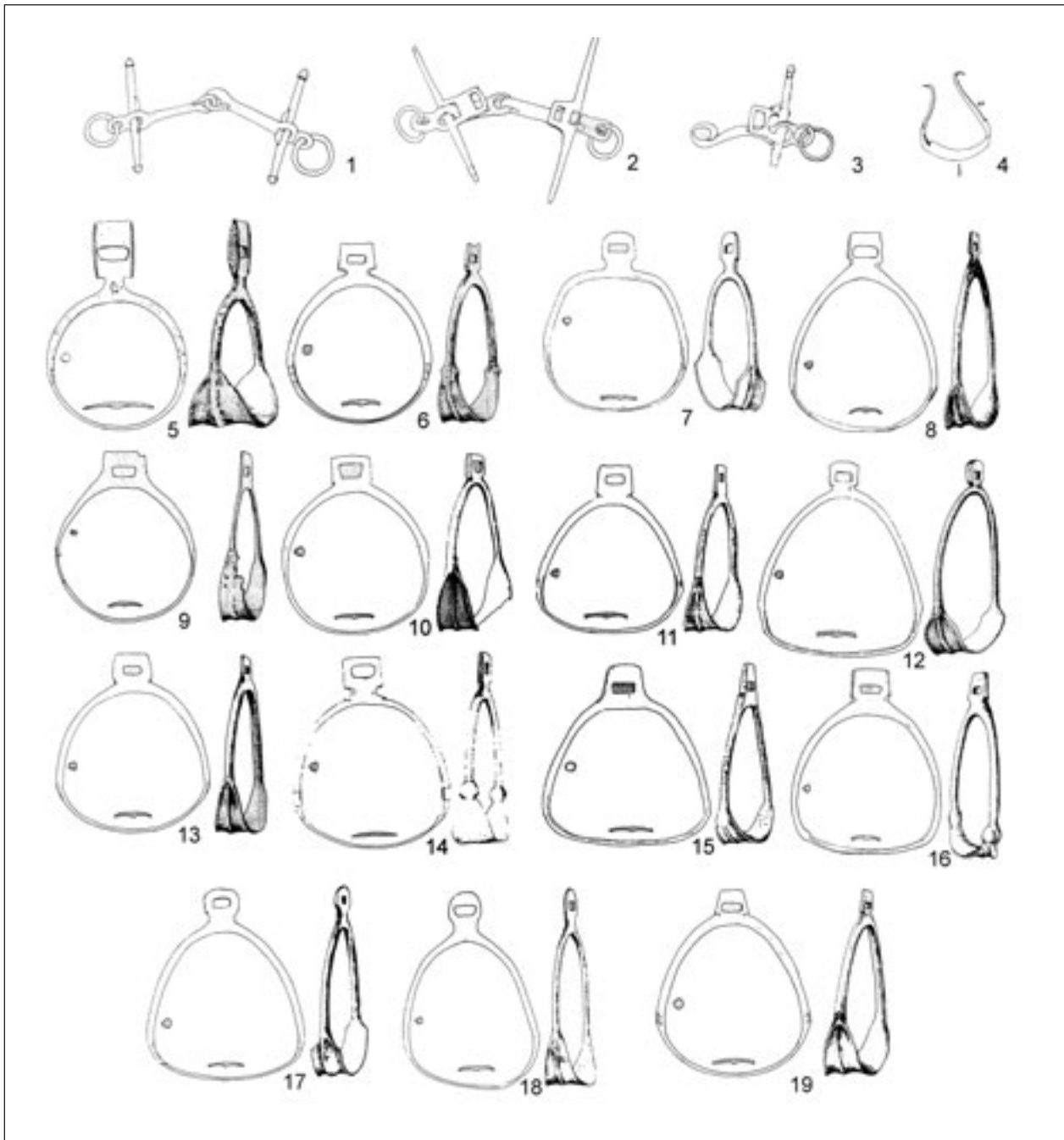
III Најпознатија слична остава из окружења потиче из Стрежева код Битоља у Македонији. Нађена је у близини базилике у рановизантијском насељу

покрај утврђења. Састоји се од 18 узенгија, од којих 17 у потпуности одговарају руковачким, три пара коњских жвала, два кључа, два сврдла, харпуна, мистрије, мотике, српа, длета, чекића и процесиског крста (Сл. 2, 3).¹⁵ Кад је реч о појединим комадима оруђа, мотика је опредељена у Хенингову класу K_5 , а срп у класу H_5 .¹⁶

Сл. 2. Остава из Стрежева (према: Јанакиевски 1980, Т. 1–7)

Fig. 2. The Streževo hoard (after Janakievski 1980, T. 1–7)

Сл. 3. Остѧава из Стрежева (према: Јанакиевски 1980, Т. 1–7)

Fig. 3. The Streževo hoard (after Janakievski 1980, T. 1–7)

О остави из Стрежева писано је у више наврата, а најисправније ју је сагледао бугарски археолог Валериј Јотов.¹⁷ Срж неслагања аутора била је у датовању несвакидашњег ансамбла налаза, где је највећу забуну правила једна узенгија раноаварског типа. У скорије време¹⁸ детаљније смо се посветили

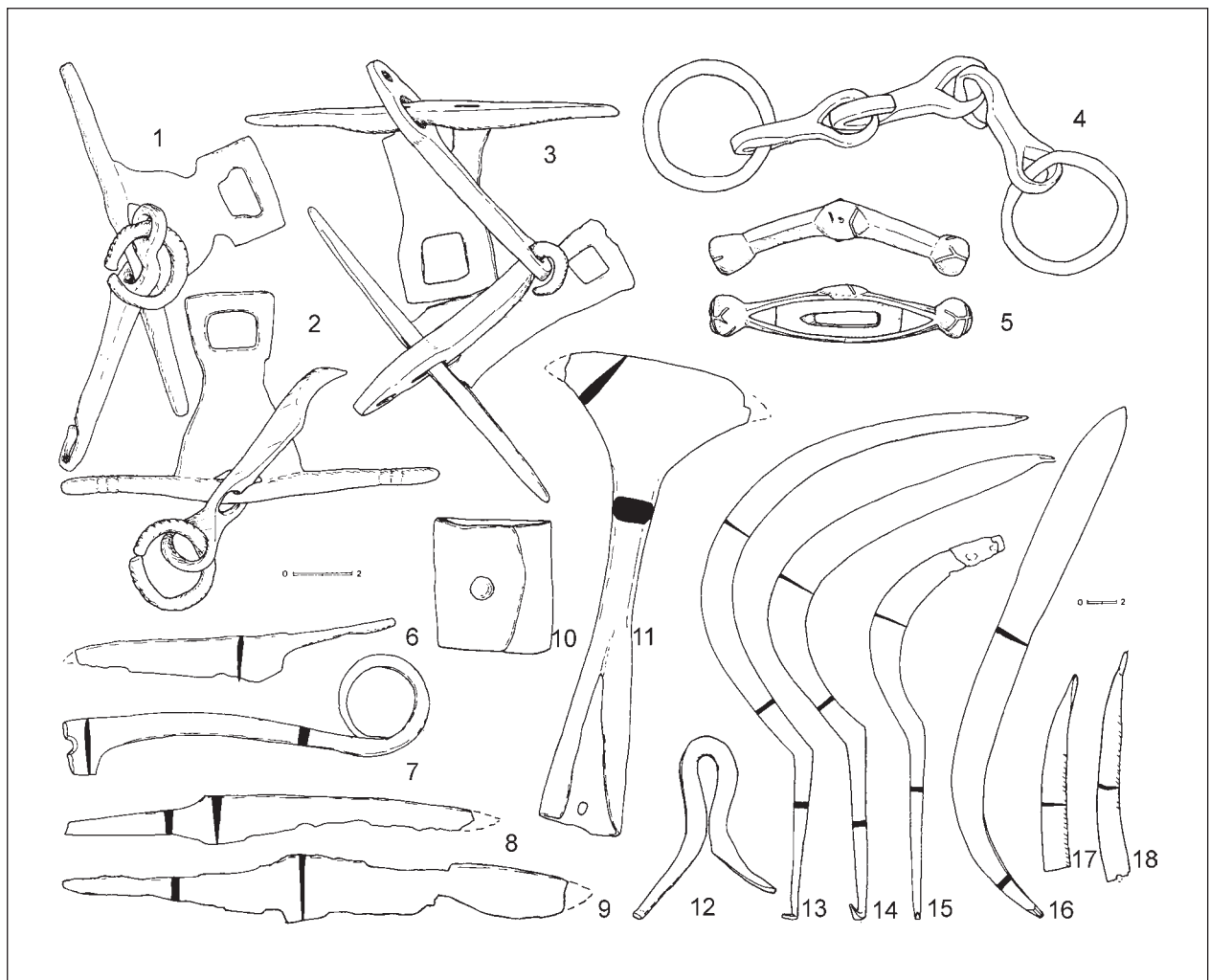
¹⁴ Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Bugarski 2013.

¹⁵ Јанакиевски 1980.

¹⁶ Curta 2011, 331, Cat. No. 77.

¹⁷ Јотов 2004, 140–142; Јотов 2007.

¹⁸ Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Bugarski 2013.

Сл. 4. Остѧава Гамзиград I (према: Јанковић 1983, Сл. 126)

Fig. 4. The Gamzigrad I hoard (after Janković 1983, Fig. 126)

анализи претходних погрешних закључака и претерано раног датовања оставе¹⁹, што је у свом најновијем раду учинио и Флорин Курта²⁰ и што на овом месту не мора да се понавља. Датовање оставе из Стрежева, понајвише због налаза жвала и већине узенгија, остаје у другој половини 10. и првој половини 11. века.²¹

Скупни налаз донекле сличан руковачком и стрежевском потиче и из Големог градишта код Коњуха у Македонији²², док је у Девичу код Брода, такође на месту касноантичке и рановизантијске утврде, откривена раносредњовековна остава земљорадничког гвозденог оруђа.²³ Илустровани су цртало плуга, два раоника и један будак, који су редом одређени у Хенингове класе Е₃, А₁ и К₉.²⁴

Неке од најзначајнијих сличних остава са нашег простора, зачудо, не обрађују се у синтезама о рано-

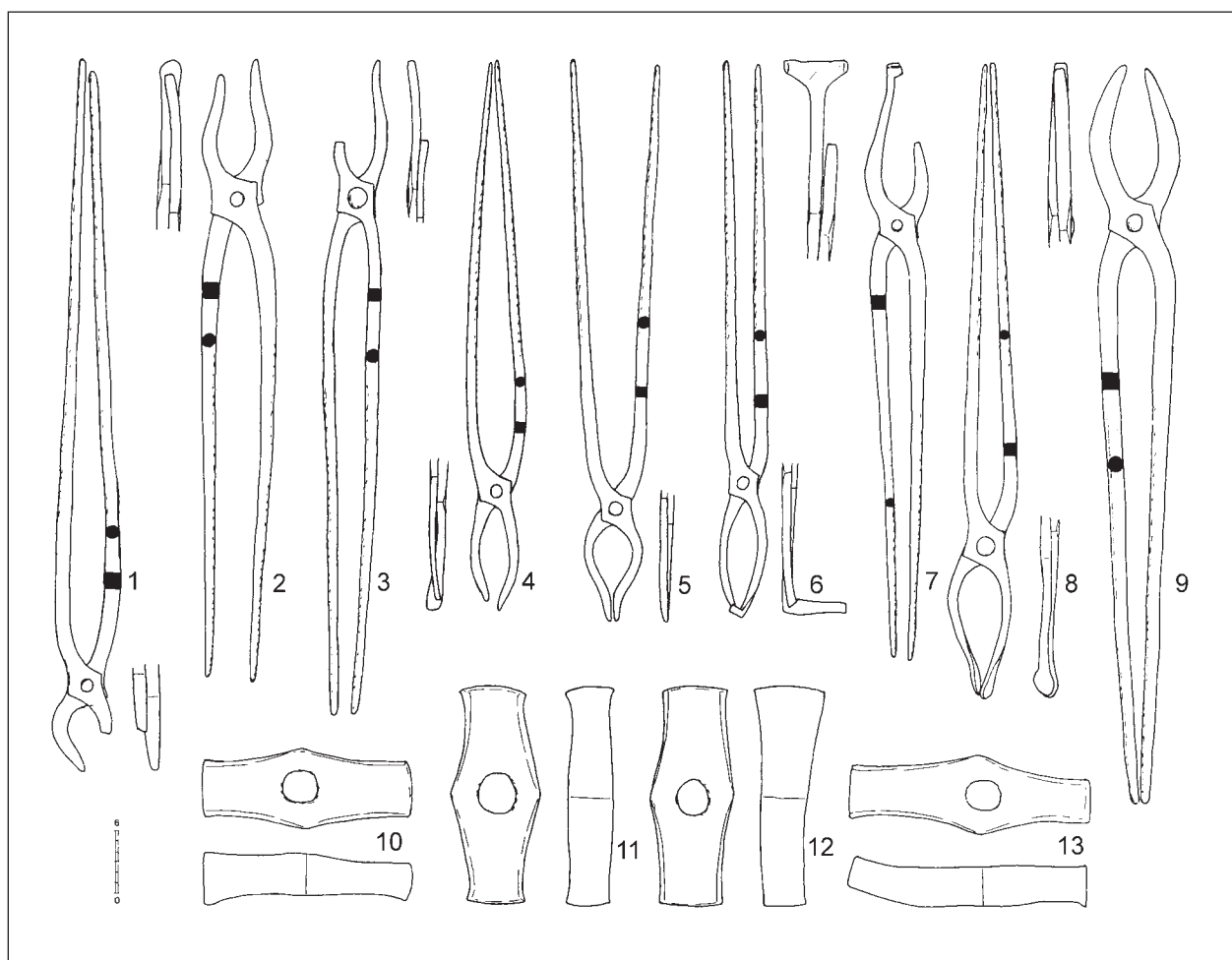
¹⁹ Јанакиевски 1980; Бугарски 2007; Микулчић 1999, 289, нап. 3; Милинковић 2006, нап. 51.

²⁰ Curta 2013, 822, 824.

²¹ Ћотов 2007, 177; Ivanišević, Bugariski 2012, 140.

²² Податак из презентације Керолин Снајвли „Local Industry and Trade Connections at Golemo Gradiste, Konjuh“ са научног скупа *Early Byzantine City and Society. Conference Dedicated to the Centenary of Archaeological Research in Caričin Grad, October 3 to October 7, 2012, Leskovac, Serbia*. На овом месту захваљујемо госпођи Снајвли на одобрењу да споменемо необјављене налазе. Cf. Бугарски 2013, нап. 56.

²³ Лилчић 1996, 75, 76.

Сл. 5. Остѧава Гамзиград II (према: Јанковић 1983, Сл. 125)

Fig. 5. The Gamzigrad II hoard (after Janković 1983, Fig. 125)

средњовековним оставама гвоздених предмета.²⁵ Притом, једна од три гвозђарске остава из Гамзиграда садржи и налазе важне за прецизније датовање целине. У ту велику оставу (Гамзиград I), нађену у сектору тзв. Великог храма, било је положено пет српова, целих и фрагментованих, коса, делови маказа, плевач са тулцем, ножеви, баглама, један цилиндрични оков, дршка ведра, али и накрсница мача надоле повијених, лоптасто завршених крајева и три пара коњских жвала (Сл. 4).²⁶

По Хенинговој подели, српови припадају уобичајеној класи Н₂ коју одликује закривљен трн, а не тулац. Коса је веома слична оној из Рујковца, тек нешто дужа, тако да може да се припише класи I₅ истог аутора. Једне маказе, које такође не подлежу прецизном датовању, припадају класи Q₅.²⁷ Накрсница мача, поред сличних бугарских делова сабљи

10. и 11. века²⁸, има и византијске аналогије, међу којима и једну ликовну на фресци из средине 12. века.²⁹ Сличне жвале су у једном важном раду Метхилде Шулце-Дерлам опредељене у тип *Csorna*³⁰, док је Валериј Јотов такве налазе из Бугарске сврстао у свој тип 1В и датовао од краја 9. до 11. века.³¹

²⁴ Curta 2011, 328, Cat. No. 13.

²⁵ Henning 1987; Curta 1997; Curta 2011.

²⁶ Јанковић 1990, 44, 88, Кат. бр. 39.

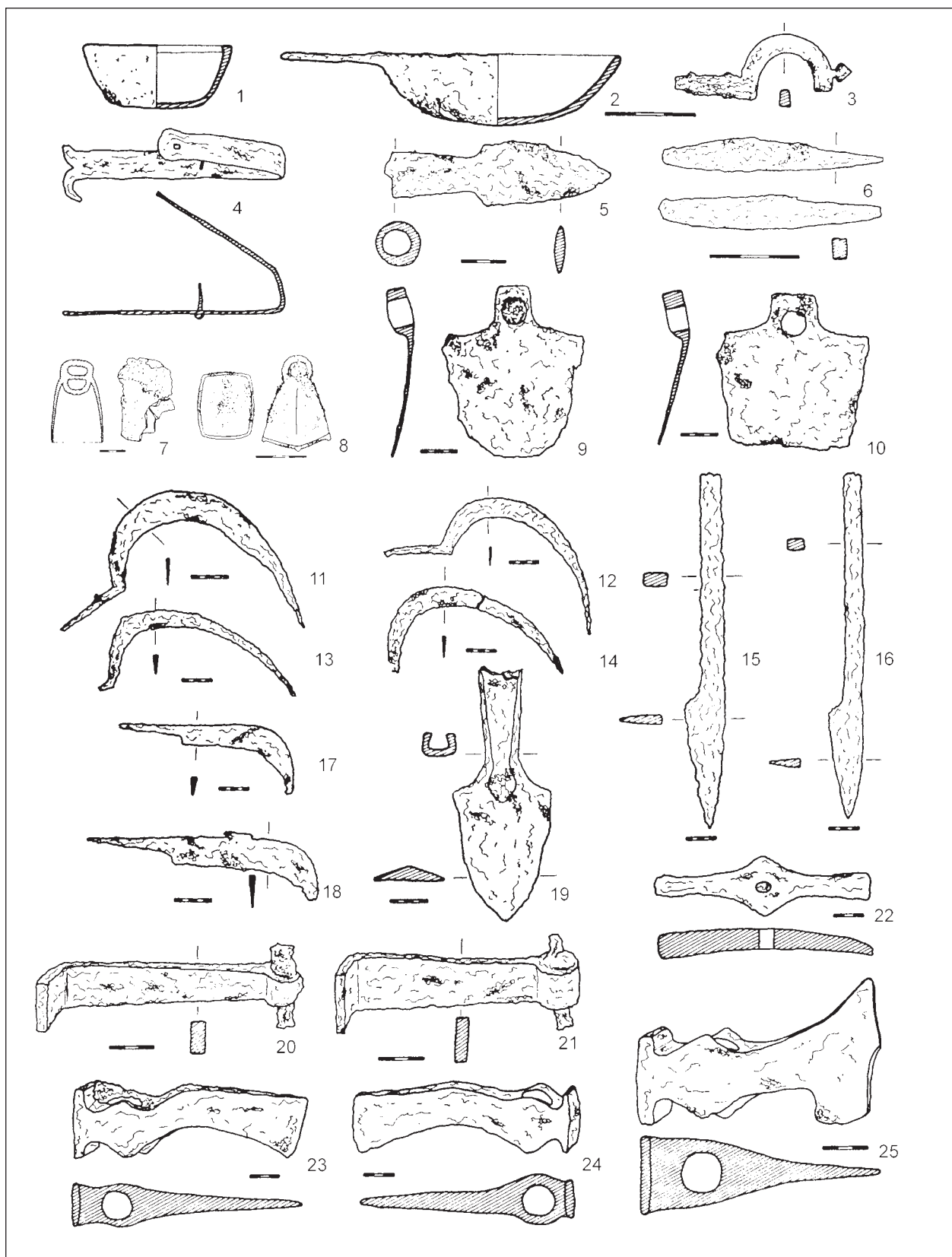
²⁷ Cf. Henning 1987.

²⁸ Ћотов 2004, Табл. 10.

²⁹ Aleksić 2010, 128–129, n. 29.

³⁰ Schulze-Dörlamm 1991, 416–417, Abb. 42, 43.

³¹ Ћотов 2004, 135; cf. Ivanišević, Бугарски 2012, 139–140; Бугарски 2013, 37–38.

Сл. 6. Остатава Гамзиград III – избор (према: Лаловић 1987, Т. I–VIII)
 Fig. 6. The Gamzigrad III hoard – a selection (after Lalović 1987, T. I–VIII)

Одговарајући, уже датовани комади из Стрежева већ су споменути.

У другој остави (Гамзиград II), из северозапад-ног дела насеља, било је девет клешта, четири чекића и наковањ (Сл. 5).³² Клешта су ливачка, дугачка, и одговарају типу IA по класификацији коју је за налазе из данашње Војводине успоставио Марин Брмболић. Датују се у време 11–12. века.³³ Иако у малом броју, слични налази се ипак појављују и у инвентарима аварских гробова³⁴, нпр. у Челареву.³⁵ Средњовековни чекићи за обраду метала задржавају античке облике, када је створено неколико специјализованих варијанти овог оруђа. Чекићи са обе равне стране, какви су примерци из Гамзиграда, могли су да служе за обраду равних металних површина.³⁶

Ђорђе Јанковић полагање ових ковачких остава датује у 11. век³⁷, а из Гамзиграда потиче и трећа гвожђарска остава, такође у великој мери занемарена у референтној литератури (Гамзиград III). О њој је Флорин Курта био обавештен само из прелиминарног извештаја са ископавања, те је стога није укључио у своје претходне пописе.³⁸ Остава од 76 гвоздених предмета ипак је објављена у целости, истина на нешто теже доступном месту (Сл. 6). Нађена је приликом копања канала за постављање кабла за струју у северозападном делу насеља, на дубини од једног метра, и датована у време касне антике.³⁹

Услови налаза у уском рову не доприносе јасном сагледавању археолошког контекста, па типолошки најпрепознатљивији налази приписани остави не морају да представљају упориште за њено датовање. Они су могли да буду прикупљени из слоја у који је укопана остава гвоздених предмета, или из земље запуње укопа на вишеслојном налазишту. Пре свега, реч је о касноантичкој крстастој фибули, ливеној у бронзи.⁴⁰ Притом, у северозападном делу палате није било већих ископавања чији би нам објављени резултати макар посредно помогли да реконструирамо стратиграфију културних слојева. Најближу истражену површину представља простор код садашње благајне, али се у кратком осврту на резултате тих ископавања не дају висинске вредности слојева, нити се спомиње евентуални средњовековни слој над хоризонтом објеката грађених у време цара Галерија и касније, од 4. до краја 6. века.⁴¹ Стога је важно споменути да управо из северозападног дела насеља, поред претходно обрађене оставе, потиче и један недовољно јасно илустрован налаз узенгије, сродан стременима из Рујковца и

Стрежева, датован у 11. век.⁴² Сасвим у складу с нашим разматрањем је и најновије сагледавање ове оставе, чији је садржај, као и у случају неких других целина које ће бити предмет наших анализа, подвргнут серијацијској обради. Закључено је да и остава Гамзиград III припада раном средњем веку, тачније времену 9–10. века.⁴³

Кад је реч о гвозденим предметима из треће гамзиградске оставе, најпре бисмо споменули две мотике трапезастих, надоле повијених радних површина и чекићастих ушица иза рупа за држаље. Нађена су и четири српа и два косира, те један раоник и два велика цртала плуга. Од препознатљивијих налаза, ту су још и стругач за дрво и сврдло са кашикастом радном површином и наспрамним крајем који је био стањен као длето. Нађена су и два различита чекића. Стругач за дрво има савијене краке за насађивање дршке, који су постављени управно на лучно сечиво. Међу осталим предметима, требало би још споменути ливачку кашику и два носача камена, који су погрешно описани као ножеви за дубљење дрвета. Поред разних клинова, чивија, окова дрвених ведрица и сл. од интересантнијих предмета је нађен и један 70 cm дугачак оков врата од гвозденог лима и три гвоздена звона. Од комада оружја нађен је врх сулице, као и један пројектил. За једну од три нађене секире не може се сасвим поуздано утврдити да ли представља алат или оружје.⁴⁴

Налази мотика одговарају Хенинговој класи K₄, која је била дугог трајања. Три српа припадају класи H₁ а четврти, чије је сечиво обликовано угласто, а не лучно, одговара налазима класе H₅ истог аутора. Косири могу да се одреде у класе G_{1b} и G_{4b}.

³² Живић 2003, Кат. бр. 298; Јанковић 2010, 209, Сл. 185.

³³ Брмболић 2000, 72, Т. 14/73.

³⁴ Cf. Heinrich-Tamaska 2008, 238, n. 4.

³⁵ Bunardžić 1980, 75, Т. XXIV/5.

³⁶ Поповић 1988, 138–139; Шпехар 2007, 64–65.

³⁷ Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 206–211.

³⁸ Curta 2011, 313.

³⁹ Лаловић 1987, 117–118.

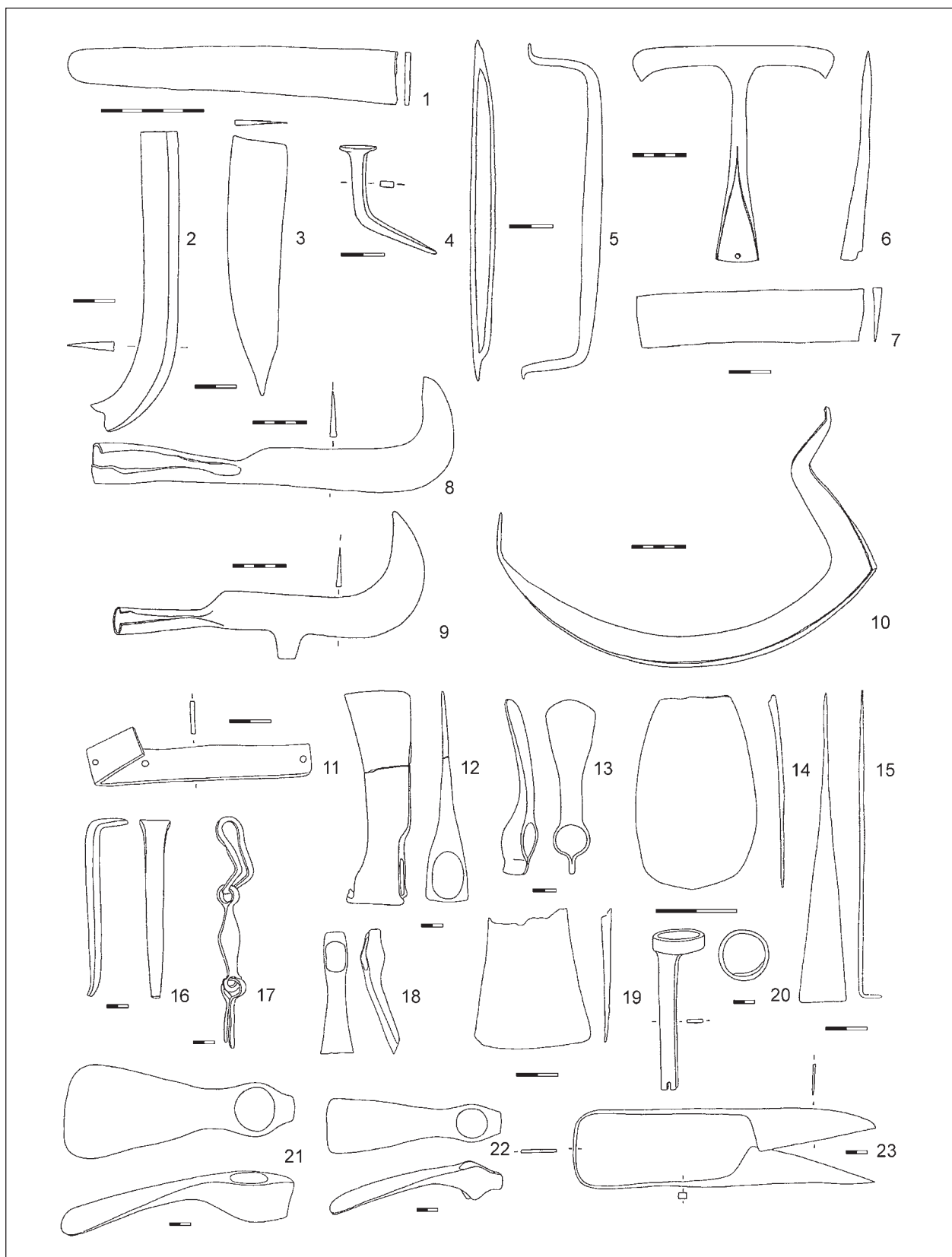
⁴⁰ Лаловић 1987, Кат. бр. 4, Т. I/4.

⁴¹ Петковић 2008, 63.

⁴² Живић 2003, Кат. бр. 309; cf. Бугарски 2007, 258, нап. 12; Ivanišević, Bugarski 2012, 140, n. 59; Бугарски 2013, 38–39, нап. 52–54.

⁴³ Curta 2013, 831, 835, Fig. 6, 7, Table 1.

⁴⁴ Лаловић 1987, Кат. бр. 2, 3, 5, 7, 19, 20, 25, 28–37, 41–42, 55–57, Т. I/2, 3, 5, 7, III/1, 2, 7, 10, IV/1–9, VI/12–13, VIII/1–5.

Сл. 7. Остава са Градине на Јелици (према: Милинковић 2010, Сл. 209–210)

Fig. 7. The Jelica hoard (after Milinković 2010, Figs. 209–210)

Већи раоник са дугачким, узаним тулцем припада класи C_1 , а цртала, дужине 58 cm и 59 cm, класи E_2 Јоахима Хенинга. Звона одговарају његовој класи Q_4 и, као ни претходни налази, не представљају хронолошки осетљив археолошки материјал.⁴⁵

Један од два чекића, опредељен као „будак-чекић“, са ромбоидно проширеним централним делом у који је увлачена држаља и крацима једнаке дужине, директну аналогију има у случајном налазу из Смедерева, датованом у позни средњи век. Такве чекиће могли су да користе ковачи, зидари или столари.⁴⁶ Стругач за дрво пак има аналогије из касноантичког и рановизантијског периода.⁴⁷ Носачи камена представљају делове сложенијих механизма за пренос овог грађевинског материјала.⁴⁸ Слични предмети потичу нпр. из оставе са локалитета Босилковац код Кучева⁴⁹, чије датовање можда може да се одреди нешто раније у односу на одговарајуће налазе из Царичиног града.⁵⁰

Као што је сулица из оставе сасвим честе форме, тако ни секире није могуће јасно временски одредити. У публикацији су с разлогом опредељене у секире-чекиће, будући да су им крајеви иза рупа за држаље заравњени као радне површине чекића. Све секире имају ромбоидна бочна ојачања у висини округлих шупљина за дрвене држаље, а две од три имају надоле повијена сечива. Такав облик секире је чест у касноантичко и рановизантијско време⁵¹, а недавно је потцртана веза између тих налаза и бојних секира средњоаварског периода (од 670/680. до око 710. године).⁵² Без залажења у детаље, наше анализе су показале да су аварске бојне секире најчешће дужине 11–13 cm, док су старија ромејска оруђа исте форме, али знатно већа, око 22–23 cm, баш као примерци из Гамзиграда. Ова опаска је битна зато што Валериј Јотов секире обе величине сврстава у свој тип 7, варијанте А–С, тешких секира из времена 10–11. века, које су тако, укупно посматрајући, по аутору могле да представљају и оруђе и оружје.⁵³

За разлику од гамзиградских, Флорин Курта је у свој претходни попис раносредњовековних гвожђарских остава прикључио оставу са Градине на Јелици.⁵⁴ Скуп предмета, који су по мишљењу руководиоца истраживања направљени у 6. или на почетку 7. века, био је уопан у шут југоисточне посторије Базилике С, након пожара који је уништио град. Како је процењено, оставу су могли да похране или преживели житељи Градине, или њихови потомци. Нађена су 23 гвоздена предмета, углавном пољопривредни и дрводељачки алат (Сл.

7). Уз неке неопредељене предмете, Михаило Милинковић наводи налазе српа, маказа за стрижу оваца, делова мотика, будаке, разна сечива, стругаче, клин и секиру.⁵⁵

Флорин Курта је неке од ових предмета класирао према постојећим типологијама. Тај аутор је секиру определио као бојну, која би припадала класи 1А Валерија Јотова, а такво функционално одређење предмета дужине 22 cm⁵⁶, као што смо проценили, требало би ставити у питање. По два будака Курта је приписао Хенинговим класама K_{10} и K_{15} , а по један косир класама G_{1a} и G_{1b} истог аутора. Уз помен фрагментоване косе, срп је опредељен у Хенингову класу H_5 , док је секач приписан класи P_3 .⁵⁷ Слични секачи двокраког, лунуласто обликованог сечива опредељују се у кожарски алат.⁵⁸ Међу осталим предметима, може се додати, један⁵⁹ је налик на спомињане гвоздене носаче камена, с тим што недостаје савијена петља на горњем крају предмета. До закључка о познијем датовању оставе са Јелице, у време 9–10. века, Курта је дошао након извршене серијације оставе из доба ране Византије и раног средњег века.⁶⁰

У постојећим прегледним радовима о раносредњовековним гвожђарским оставама нема много података ни о осталим сличним налазима са централнобалканског подручја. Један ранији унос, уз то, не спомиње се у новијим освртима. У првој књизи посвећеној овим питањима спомиње се остава алата из Београда, са Аде Циганлије, која је приписана насељу 9–10. века. Јоахим Хенинг се за процену овог налаза⁶¹ позива на давнашњу књигу Милутина Гара-

⁴⁵ Cf. Henning 1987.

⁴⁶ Манојловић-Николић 2010, 217, Кат. бр 502, Т. 59/502.

⁴⁷ Špehar 2010, 101, Кат. бр. 431, Т. XXV/431.

⁴⁸ Adam 2005, 44–53, Fig. 110.

⁴⁹ Шпехар, Јацановић 2011, 35–36, Кат. бр. 45, Сл. 7/45.

⁵⁰ Špehar 2008, 43, Кат. бр. 42, 43.

⁵¹ Поповић 1988, 67, Т. X/1, Bavant 1990, 225, Cat. no. 218, Pl. XXXVIII/218; Špehar 2010, 86, Кат. бр 420.

⁵² Quast 2012, 364, Abb. 14.

⁵³ Ћотов 2004, 100, Т. LII/595–597, 609–610.

⁵⁴ Curta 2011, Cat. No. 25.

⁵⁵ Милинковић 2010, 153–154, 252–253, Сл. 196–210.

⁵⁶ Cf. Milinković 2002, Abb. 28/2.

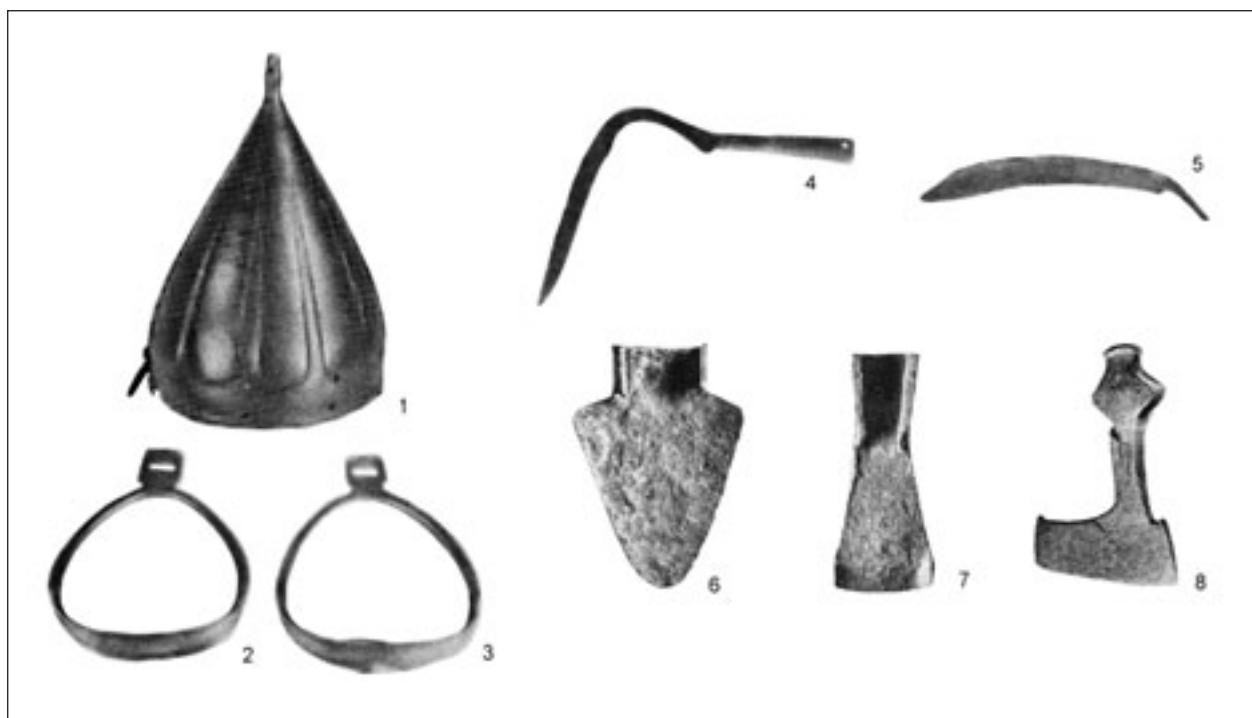
⁵⁷ Curta 2011, Cat. No. 25.

⁵⁸ Манојловић-Николић 2010, 241.

⁵⁹ Милинковић 2010, Сл. 210.

⁶⁰ Curta 2013, 831, 835, Fig. 6, 7, Table 1.

⁶¹ Henning 1987, 114, Кат. Nr. 1.

Сл. 8. Остава са Аде Циганлије – избор (према: Тодоровић *et al.* 1956, Сл. 22–24; ПНМ 1974)

Fig. 8. The Ada Ciganlija hoard – a selection (after Todorović *et al.* 1956, Figs. 22–24; PNM 1974)

шанина и Јована Ковачевића, у којој, међутим, нема никаквих прецизнијих података, сем грубих цртежа две секире и једног, чини се, крампа–секире⁶², као и на податак из рукописа докторске дисертације Роберта Милера из 1977. године. Налазу са Аде Циганлије Хенинг приписује и једну косу своје класе I₅.⁶³ Алатке Хенингових класа не могу да буду уског датовања, па је, примера ради, крамп–секира из Београда приписана истој класи L₁ као и један касноантички налаз из Медијане.⁶⁴ Осим овог уноса, у његовој књизи нема података о неким другим раносредњовековним оставама са нашег простора, већ само о античким, касноантичким и налазима без датовања.

Ваљало би се подсетити и осталих старих налаза из корита Саве код доњег шпица Аде Циганлије. Најпре је, 1946. године, избагерован шиљасто завршен шлем датован у време 10–12. века. Две године касније, „у близини овог места“ багером је извађено још гвоздених предмета, који су изворно одређени у доба 7–9. века и приписани Словенима. У главној публикацији из 1956. године, наводи се да групу налаза чине два масивна цртала, два косира, пијук, секире, два копља и једна узенгија (Сл. 8).⁶⁵

Део предмета се чува у Народном музеју у Београду. У једном данас ретком каталогу, воде се као поклони багеристе. Важно је напоменути да, саобразно претходном тексту, шлем има другачију инвентарску ознаку (инв. бр. 1546) од осталих предмета (инв. бр. 9–17). У Народном музеју су још три секире, од којих је једна илустрована, раоник, потом неки погрешно препознати налази, заправо стругач, срп и коса, као и један врх копља. Овој групи предмета припадају и две узенгије, од којих је једна из истог поклона, док је другу, сасвим сличну, музеј касније добио од другог дародавца.⁶⁶ Велик део налаза је у Музеју града Београда. Чине га седам секира, два раоника, два цртала, коса, пијук, два „сечива“ и врх копља.⁶⁷

⁶² Гарашанин, Ковачевић 1950, Сл. 19.

⁶³ Henning 1987, 114, Kat. Nr. 1.

⁶⁴ Henning 1987, 114, Kat. Nr. 1; 117, Kat. Nr. 65.

⁶⁵ Тодоровић *et al.* 1956, 86–87, Сл. 22–24; *cf.* Бугарски 2007, 258, нап. 13.

⁶⁶ ПНМ 1974, Кат. бр. 146–155, 230.

⁶⁷ Бирташевић 1956, 70–71.

Могло би се рашчитати да је остава заправо поделна између две куће, при чему из инвентарских бројева под којима се предмети чувају произилази да је прикупљено укупно 27 налаза (МГБ: арх. инв. бр. 437–440, 870–881, 898; НМ: инв. бр. 9–17, 998, 1546).⁶⁸ Испоставља се да је у остави било чак десет секира, пијук (крамп–секира?), две косе, срп, три раоника, два цртала, стругач, два сечива, потом две узенгије, два врха копља и, вероватно, шлем. Цртежи оруђа из Гарашанинове и Ковачевићеве књиге, од којег би крамп–секира највероватније могла да се изједначи с пијуком, и помен косе у синтези Јоахима Хенинга, тако, односе се на неке од споменутих налаза, па можемо да закључимо да сви предмети који су спомињани и илустровани на разним местима заправо потичу из *једне* оставе, чији је пун састав први пут реконструисан у нашем чланку. У непосредној близини, нешто раније је избагерован шлем који припада истом времену, а вероватно и истој остави, и који би у сваком случају требало сагледавати у контексту осталих налаза.

Од илустрованих предмета⁶⁹, раоник припада Хенинговој класи А₁, док је коса донекле налик на представнике класе I₃ истог аутора.⁷⁰ Стругач, погрешно одређен као раоник⁷¹, припада типу 3 класификације средњовековног гвозденог оруђа са тла Србије. Има познију аналогију из Петруса.⁷² Осим узенгија, сасвим налик на стремене из Рујковца и Стрежева, остали предмети нису подложни финијем датовању. Узенгије пак припадају групи предмета који се чувају у београдским музејима, који по оцени Чанада Балинта могу бити мађарског порекла, или израђени у бјелобрдском контексту по мађарском узору, али свакако потичу са јужне мађарске границе 10. века.⁷³ Као сасвим несвакидашњи налаз, издваја се шиљати гвоздени шлем, који ће бити предмет посебне студије. У овом тренутку, довољно је да наведемо да је концентрација сличних шлемова забележена у хазарском и, посебно, из њега проистеклом кабарском окружењу. Датовање тих налаза угрубо би одговарало времену полагања оставе из Аде Циганлије, али и других које се обрађују у овом раду.⁷⁴ Аналогије налазимо и у материјалу из Пољске и Русије.⁷⁵

Комбинација узенгија и нађеног алата сасвим подсећа на претходно описане ансамбле. Ипак, после Јоахима Хенинга, Флорин Курта ову локацију није уврстио у своје пописе раносредњовековних гвожђарских остава, јер је сматрао да за то нема довољно података.⁷⁶

У свом првом раду посвећеном оставама гвозденог оруђа, Курта је са овде разматраног подручја, уз помен стрежевског налаза, обрадио само једну оставу из Костола (Понтес I).⁷⁷ У оквиру раносредњовековног насеља на локалитету Pontes – Трајанов мост нађене су две оставе. Једна од њих састојала се од гвоздених алатки и познатог бронзаног бокала с грчким натписом (Сл. 9). Међу кородираним алаткама, препознати су мали „раоник–лемеш“, висине 10 cm, две секире, тесла, фрагментовани будак, длето, једна удица, као и „фрагментовани окови за дрвену лопату.“⁷⁸ Није јасно да ли се заправо мисли на гвоздене оплате ашова које су се навлачиле на дрвене радне површине, какве између осталог потичу са тврђаве Рас, где се збирно датују од краја 11. до првих деценија 13. века.⁷⁹

У односу на установљену стратиграфију локалитета, остава је укопана у затворен слој, који се датује од друге половине 9. до 11. века. Претпостављено уже временско одређење њеног полагања у земљу пада пре византијске реконквисте дунавског лимеса с почетка 11. века, вероватно у време припреме сукоба цара Јована Цимискија (969–976) са Бугарима, или до краја 10. века⁸⁰, а најдуже до 1018. године.⁸¹ Осим што је определио оруђе по постојећим класификацијама, Флорин Курта је уз малу ограду прихватио понуђено датовање.⁸² Најтипичнији предмет из оставе свакако је бронзани бокал с натписом из Библије. Та, несумњиво византијска изра-

⁶⁸ Cf. Тодоровић *et al.* 1956, 87; Бирташевић 1956, 70–71; ПНМ 1974, 19, 23.

⁶⁹ ПНМ 1974, Кат. бр. 151, 153.

⁷⁰ Cf. Henning 1987.

⁷¹ Тодоровић *et al.* 1956, Сл. 24; ПНМ 1974, Кат. бр. 150.

⁷² Манојловић–Николић 2010, 245, Кат. бр. 560, Т. 69/558.

⁷³ Bálint 1991, 105, Taf. XXXIII, XXXIV; cf. Бугарски 2013, 39.

⁷⁴ Gorelik 2002, 142, Fig. XI–10/1, 14/8–17, 16/1.

⁷⁵ Nicolle 1999, 327, Nos. 889b, 890a, b; Кирпичников 1971, 19, Рис. 8.2.

⁷⁶ Curta 2011, 313.

⁷⁷ Curta 1997, Cat. No. 32, 77.

⁷⁸ Марјановић–Вујовић 1987, 135–136, Сл. 2, 3.

⁷⁹ Поповић 1999, 359–360, Кат. бр. 514, 515, Sl. 229. Аутор даје реконструкцију таквог ашова у цртежу. Cf. Манојловић–Николић 2010, 22–27.

⁸⁰ Марјановић–Вујовић 1987, 136.

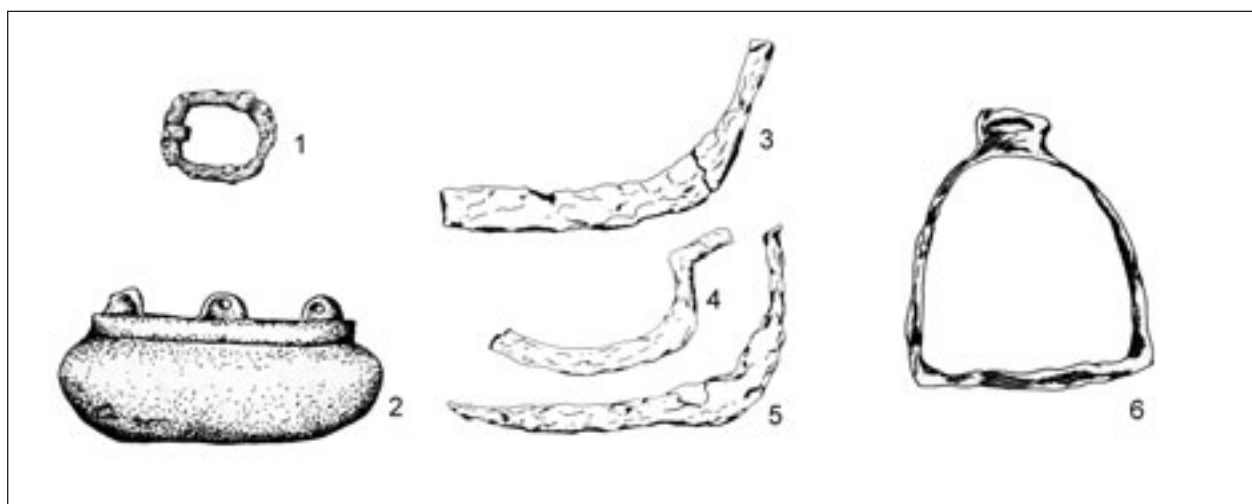
⁸¹ Марјановић–Вујовић 1985, 196.

⁸² Curta 1997, 222, 256, Cat. No. 32.

ђевина, недавно је погрешно представљена као налаз из куће друге половине 9. века.⁸³

У свом скорашњем чланку Курта је обрадио и другу оставу из Костола (Понтес II).⁸⁴ Реч је о остави из средњовековног насеља, подигнутог на рушевинама рановизантијског Понтеса, која је садржа-

вала бронзану кадионицу, српове, копчу за појас и узенгију (Сл. 10). Предмети су оквирно датовани у време 9–10. века⁸⁵, а покушај ранијег датовања⁸⁶ по свој прилици требало би одбацити. Српови из ове оставе су одређени у Хенингову класу Н₂, а узенгија у групу 6 класификације Валерија Јотова.⁸⁷

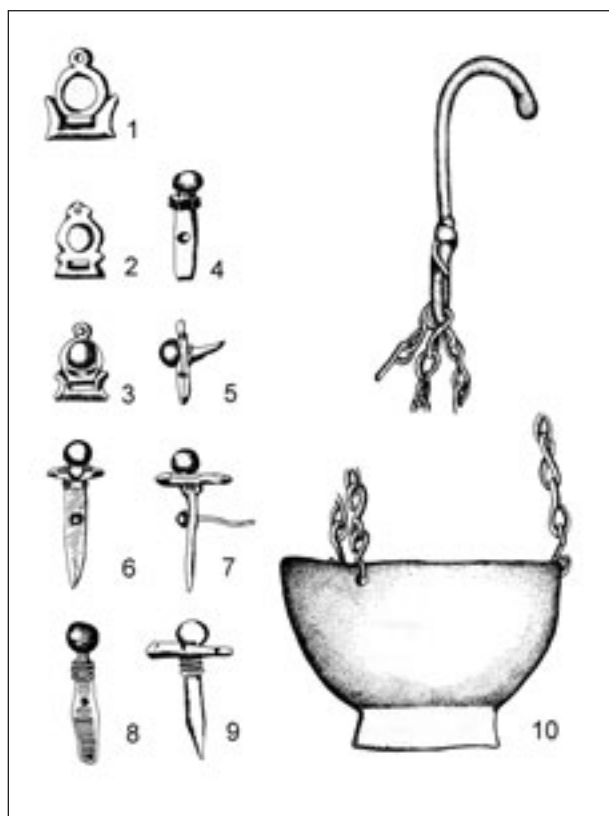

Сл. 9. Остава Понтес I – избор (према: Марјановић-Вујовић 1987, Сл. 3–4)

Сл. 10. Остава Понтес II (према: Гарашанин, Васић 1987, Сл. 14)

Fig. 9. The Pontes I hoard – a selection (after Marjanović-Vujović 1987, Figs. 3–4)

Fig. 10. The Pontes II hoard (after Garašanin, Vasić 1987, Fig. 14)

Сл. 11. Остава Понтес III
(према: Гарашанин, Васић 1987, Сл. 16)

Fig. 11. The Pontes III hoard
(after Garašanin, Vasić 1987, Fig. 16)

Веома близу ове, нађена је и трећа остава, у питосу, која у каснијим радовима није обрађивана јер не садржи гвоздене предмете (Понтес III). Та остава припада времену похрањивања претходне, а чине је бронзана кадионица и бронзани окви корица књиге (Сл. 11).⁸⁸ Ипак је важно споменути те налазе због њихове велике исказне вредности. У дато време, само је хришћанска литература могла да буде чувана у оковима, о чему посредно говоре и две кадионице. Милица и Ђорђе Јанковић су с правом истакли окове књиге као редак траг писмености, а оставу су датовали доста позно, можда у 1072. годину, када се одиграо словенски устанак.⁸⁹

* * *

IV За разлику од сличних налаза са простора средње и источне Европе, који су сакупљени и приказани у корпусу Јоахима Хенинга и радовима Флорина Курте⁹⁰, оставе гвоздених предмета похрањене на

подручју Србије и Македоније датују се у нешто млађе раздобље, највећим делом у другу половину 10. и прву половину 11. века. Иако различитог датовања, оне су по својој структури врло сличне поменим скупним налазима, одређеним у време 8–10. столећа. У нашим оставама, као и у онима из средње и источне Европе, преовлађује пољопривредни алат, алати за обраду дрвета и других материјала, као и делови коњске опреме (Табела 1, Карта 1).

Према тумачењу истраживача, најстарији од овде приказаних скупних налаза била би остава Гамзиград III, из времена касне антике.⁹¹ Сматрамо да нема јасно изложених стратиграфских упришта за такву тврдњу, те не би требало искључити могућност да је остава сличног датовања као и друге две са простора некадашњег царског комплекса, чему у прилог иду и резултати Куртине серијације. Ранијем времену, можда почетку 7. века, приписана је и остава са Градине на Јелици, која је била укопана у слој рушења једне тамошње базилике. Налази похрањени у њој имају бројне паралеле у касноантичком алату и утилитарним предметима⁹², али инвентар, слично као и у случају налаза Гамзиград III, не показује значајне разлике ни у односу на раносредњовековне оставе. Могућем познијем датовању не противречи ни прецизно утврђен стратиграфски контекст налаза са Јелице, тако да бисмо према том питању остали отворени. Према публикацији, нешто старијег датума био би и налаз из Понтеса, (II) који се опредељује у 9–10. век⁹³, мада је сасвим могуће нешто позније временско одређење и те оставе. У најновијем чланку који се дотиче ових питања, и оставе из Гамзиграда (III) и са Јелице добиле су датовање у време 9–10. века.⁹⁴

Претежно датовање остава из Србије и Македоније у другу половину 10. и прву половину 11. века

⁸³ Bálint 2010, 276, n. 841, 842.

⁸⁴ Curta 2011, Cat. No. 83.

⁸⁵ Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 13, Сл. 14.

⁸⁶ Бугарски 2007, 257–258.

⁸⁷ Curta 2011, Cat. No. 83.

⁸⁸ Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 14, Сл. 16.

⁸⁹ Јанковић 1990, 52.

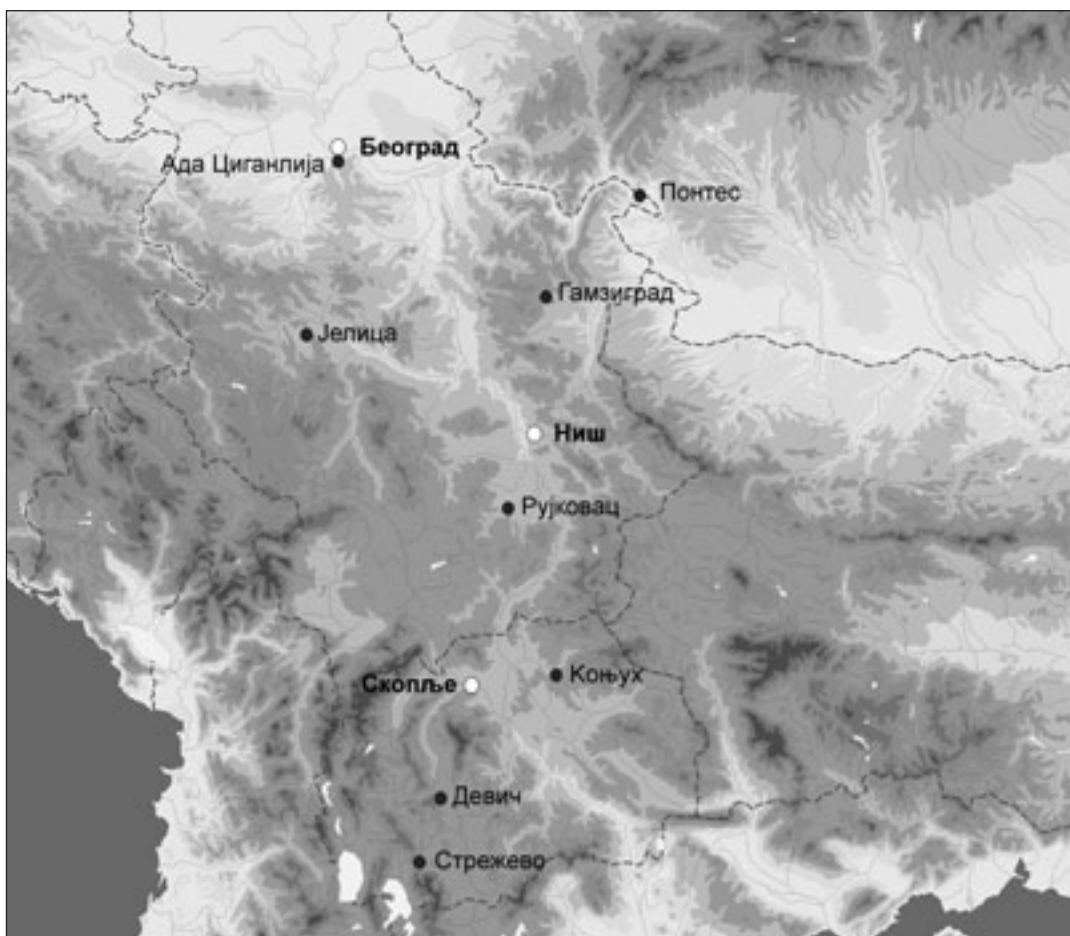
⁹⁰ Henning 1987; Curta 1997; Curta 2011.

⁹¹ Лаловић 1987.

⁹² Милинковић 2010, 53–54, 252–253.

⁹³ Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 13; Curta 2013, Table 1.

⁹⁴ Curta 2013, Table 1.

Карта 1. Оставе раносредњовековној изведеној алати и утилитарних предмета са простора савремене Србије и Македоније

Map 1. Early Mediaeval hoards of iron tools and utilitarian objects from present-day Serbia and Macedonia

изведено је пак на основу појединих предмета јаснијег хронолошког опредељења. Пре свега, реч је о узенгијама из остава из Стрежева и Рујковца, које се на основу бројних аналогја са старомађарских, па и бугарских налазишта датују управо у назначено време. Та група предмета је, судећи према налазима са простора централног Балкана, коришћена и прављена и у Византији.⁹⁵ Ово датовање поткрепљују и налази жвала из остава из Стрежева, а посебно процесиски крст. На основу жвала, могуће је ближе одредити и оставу из Гамзиграда (I), где је нађен један примерак типа *Csorna* по класификацији Метхилде Шулце-Дерлам, који се датује у време 10–11. века.⁹⁶ Нешто раније датовање овог типа, од краја 9. до 11. века, предложио је Валери Јотов⁹⁷, али у прилог датовања поменуте остава у време 10–11. века сведочи и споменута накрсница мача.⁹⁸

У исти период опредељује се и остава Понтес I, у којој је поред алата био похрањен и бронзани бокал, који своју паралелу има у налазу из Врапа. Остава из Врапа може да се датује у прву трећину 8. века.⁹⁹ Нешто је млађи сличан бокал из Коринта, датован не раније од 9. века, док је други бокал са истог налазишта шире опредељен у византијски период.¹⁰⁰ Примерци из Врапа и Коринта, као и бо-

⁹⁵ Ivanišević, Bugarški 2012, 138–140; Bugarški 2013, 39–40.

⁹⁶ Schulze-Dörrlamm 1991, 416–417, Abb. 42, 43.

⁹⁷ Јотов 2004, 135; cf. Ivanišević, Bugarški 2012, 139–140; Bugarški 2013, 37–38.

⁹⁸ Јотов 2004, Табл. 10.

⁹⁹ Daim 2003, 510.

¹⁰⁰ Davidson 1952, 73–74, no. 557–558.

	Гамзи-град III	Јелица	Понтес II	Стрежево	Гамзи-град I	Ада Циганлија	Понтес I	Рујковац	Девич	Гамзи-град II
пољо-привреда	11	8	1	2	7	21	3	4	4	
коњска опрема				21	3	2	1	4		
опрема куће	2	2	1	2	3					
обрада дрвета	4	2	4	3						
наоружање	2	1			1	3				
обрада вуне - тканине		+			1					
обрада коже		1				1				
култ				1			1			
зидарство	1			1						
лов				1						
лични предмети							1			
обрада метала	3									14
сточарство	3									

Табела 1. Садржај раносредњовековних остатака са простора савремене Србије и Македоније

Table 1. Content of Early Mediaeval hoards of iron objects from present-day Serbia and Macedonia

кал из Понтеса, украшени су истим грчким текстом изведеним из XXVIII Псалма.¹⁰¹ Сличности налазимо и у старијем материјалу, на шта указује сродан бокал из Шпаније, са текстом из Откровења на латинском језику, који је опредељен у доба 6–7. столећа.¹⁰² Насупрот овоме, остава Понтес I одређена је у млађе раздобље јер је била укопана у слој који се датује од друге половине 9. до 11. века. Према Гордани Марјановић-Вујовић, била је похрањена у време византијског изласка на дунавску границу за владе цара Јована Цимискија (969–976), а најкасније у време акција Василија II 1018. године.¹⁰³ И поред тога, можда не би требало искључити датовање оставе у ранији период.¹⁰⁴ С друге стране, није немогуће да је старија метална посуда била у дужој употреби и/или да је у оставу доспела као сачувана старина. Остава Гамзиград II пак, која се по својој структури разликује од осталих налаза, датује се у 11. век.¹⁰⁵

У раносредњовековним оставама гвоздених предмета са подручја Србије и Македоније похрањени су разнородни предмети утилитарног карактера, који су коришћени у пољопривреди, бројним

занатима и у опреми кућа. Посебно су важни налази коњске опреме, наоружања, као и предмети намењени култу.

У највећем броју остава преовлађују пољопривредни алати, што је сасвим разумљиво будући да је та грана привреде представљала главни извор прихода средњовековног друштва, посебно у провинцијама. Ослонац ове производње било је локално становништво, кључни производни чинилац у прединдустријској аграрној економији. Пораст пољопривредне производње у византијским сеоским срединама након 10. века, према Жаку Лефору, у тесној је вези управо са увећавањем популације.¹⁰⁶

¹⁰¹ Davidson 1952, 74. Ауторка наводи и друге примере.

¹⁰² Dalton 1901, 108–109, no. 541.

¹⁰³ Марјановић-Вујовић 1987, 136; Марјановић-Вујовић 1985, 196.

¹⁰⁴ Cf. Curta 1997, 222, 256, Cat. No. 32. Аутор је прихватио датовање уз извесну оgradu.

¹⁰⁵ Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 206–211.

¹⁰⁶ Lefort 2002, 261.

Сл. 12. Остава ковача из Гамзиграда (II) (према: Јанковић 2010, Сл. 185)

Fig. 12. Smith's hoard from Gamzigrad (II) (after Janković 2010, Fig. 185)

У ту слику уклапају се и налази остава гвоздених утилитарних предмета са наше територије. О успону економије на простору Србије сведочи, такође, и обнова циркулације бронзаног новца, као и похрањивање већег броја остава златног, сребрног и бронзаног новца у 10. и 11. веку. До монетаризације новчаног тржишта на нашим просторима долази већ средином 10. века, с појавом бројних појединачних налаза солида, милиаресиона и фолиса цара Константина VII. Исти тренд се наставља и током друге половине 10. и у 11. веку, праћен емисијама царева Нићифора II, Јована I и, посебно, Василија II.¹⁰⁷

Пољопривредни алати доминирају у оставама са Јелице, Аде Циганлије, из Понтеса (I) и Девича, док у налазима из Рујковца и Гамзиграда (I, III) они чине важан део скупних налаза. У другу категорију сврставамо ансамбле са коњском опремом. То је, пре свега, изузетна остава из Стрежева, у коју је похрањено 18 узенгија и три пара коњских жвала¹⁰⁸, као и остава из Рујковца са четири стремена, насупрот исто толико пољопривредних алатки. Важно је напоменути да су налази коњске опреме присутни и у другим оставама са простора Србије и Македоније – Гамзиград I, Понтес I и Коњух. Стремена се јављају и у слојевима налазишта са којих потичу остава алата, као што је то случај у Гамзиграду.¹⁰⁹

Посебно место заузимају два налаза у којима преовлађују алати везани за занатску производњу. Тако у остави Понтес I главни део предмета чине алати за обраду дрвета (длето, две секире и стру-

гач)¹¹⁰, док у налазу Гамзиград II налазимо искључиво ковачки алат – девет пари клешта, наковањ и четири чекића.¹¹¹

Мали број остава непосредно упућује на природу делатности „власника“. Управо оставу Гамзиград II чини део алата ковачке радионице која је током 11. века радила у средњовековном насељу унутар зидина касноантичког дворца *Felix Romuliana* (Сл. 12). Друга тамошња остава, Гамзиград I, садржи предмете прављене за потребе пољопривредне производње, али и коњску опрему, наоружање и кућну опрему. Вероватно се ради о личној својини ковача, а слично би могла да се определи и велика и разновидна остава Гамзиград III. Одговарајућих одлика су и остали налази, изузимајући више пута спомињану оставу из Стрежева. Војни карактер тог налаза, као и оставе из Рујковца, неспоран је. Налази коњаничке опреме и оружја не наговештавају присуство номадских трупа у византијској служби, као што је то претпостављено¹¹², већ пре представљају редовну опрему царске војске.¹¹³ Ипак ваља нагласити да у инвентарима ових остава из раног средњег

¹⁰⁷ Радић, Иванишевић 2006, 27–31, Карта 3.

¹⁰⁸ Јанакиевски 1980.

¹⁰⁹ Живић 2003, Кат. бр. 309.

¹¹⁰ Марјановић-Вујовић 1987.

¹¹¹ Живић 2003, Кат. бр. 298; Јанковић 2010, 209, Сл. 185.

¹¹² Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 211.

¹¹³ Ivanišević, Bugarski 2012; Бугарски 2013.

века и други аутори виде траг номадског присуства, не само кад је реч о војној опреми, већ, можда парадоксално, и кад је реч о пољопривредном оруђу. Поједине врсте оруђа се доводе у везу са салтовском културом и Хазарима, што је посебно занимљиво с обзиром на паралеле за шлем са Аде Циганлије, а читав хоризонт остава се доводи у везу са променама које су се десиле у Бугарској током 9. века. Сматрамо да је најновије Куртино датовање наших остава у време 9–10. века¹¹⁴ прерано.

Неспорно је да је гвозђе у доба раног средњег века било вредно. Флорин Курта убедљиво указује на дубоке ромејске традиције чувања ове сировине. Цар Јустинијан је у свом Кодексу забранио било какву трговину гвозђем са странцима, како у форми оружја или ма ког другог предмета, тако и у облику сировине, што је у позном 9. веку готово дословце преписано у закон цара Лава VI Мудрог.¹¹⁵ Да је и сама сировина била на цени у тадашњој Европи, показују моравске оставе ингота, у које је често стављано и оруђе. На основу тога је оцењено да је у тој области оруђе било полагаано због сировинске, а не утилитарне вредности. На основу претпоставке да су гвоздени инготи служили као средство за намиривање данка, створена је шира слика у којој гвозђарске оставе заправо представљају сакупљене трибуте.¹¹⁶

По нешто ширем тумачењу, оставе нису представљале својину неке фамилије или сеоске заједнице¹¹⁷, већ припадника елите који су, у случају пољопривредног оруђа, контролисали и средства за производњу.¹¹⁸ Универзална вредност гвозђа у раном средњем веку могла је, по Флорину Курти, да исходи намерном акумулацијом таквих добара од стране настајућих елита на широком простору. Полагање остава био би, тако, чин престижа који је у тешкој вези с вредношћу сировине него са употребном вредности похрањених предмета.¹¹⁹

Наше оставе, које су по свом обиму мале и у највећем броју случајева хетерогеног састава, тешко би могле да се повежу с „колективним оставама“. Оставе из Стрежева и Рујковца су јасног војног, а налаз Гамзиград II неоспорно занатског карактера. Да не треба сасвим одбацити идеју да је већина наших остава представљала личну својину, упозоравају нас и ретки, али речити извори. Тако један документ из 564. године, који је остао сачуван у Равени, даје списак оставштине неког Стефана. Поред разних предмета, ту се наводе и пољопривредне алатке: четири српа за жетву, две мотике, два жрвња, али

и једно седло.¹²⁰ Сличне предмете налазимо и у инвентарима из времена 11–15. века.¹²¹

Сама места налаза представљају још једну посебност која одликује оставе са подручја Србије и Македоније. Наиме, готово све оне потичу из насебина насталих на рушевинама античких утврда, изузимајући налазе са Аде Циганлије. Ово јасно указује да су раносредњовековни центри почели да се развијају на темељима античких фортификација, које су још увек могле да буду у таквом стању да пруже заштиту становништву. То свакако може да се тврди за Гамзиград, чији зидови и куле и данас плене својом висином.

Појаву похрањивања остава средњовековних алата и других утилитарних предмета са подручја Србије и Македоније треба повезати с повећањем бројности становништва и обновом економије, у првом реду пољопривреде, али и других заната. О њиховом карактеру – приватни или колективни депозити? – тешко је рећи нешто више на овом степеноу истражености. Оставе свакако остају сведоци обнове привреде и поновне урбанизације. Иако се због наведеног ваља уздржати од дефинитивног закључка, наш утисак да су рујковачке и стрежевске узенгије, а тиме и оставе, византијске¹²² можда можемо да проширимо и на остале описане оставе са ширег централнобалканског простора.

¹¹⁴ Curta 2013, 831, Table 1.

¹¹⁵ Cf. Curta 1997, 242–244.

¹¹⁶ Curta 2011, 318–320.

¹¹⁷ Curta 1997, 237, 242.

¹¹⁸ Henning 1987, 40–41; cf. Curta 1997, 242.

¹¹⁹ Curta 1997, 250–251.

¹²⁰ Small, Buck 1994, 73.

¹²¹ Oikonomides 1990, 205–214.

¹²² Ivanišević, Bugarski 2012, 140; Бугарски 2013, 40.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Adam 2005** – J.-P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris 2005.
- Aleksić 2010** – M. Aleksić, Some Typological features of Byzantine Spatha, *Зборник радова византолошког института XLVII*, Beograd 2010, 121–136.
- Bavant 1990** – B. Bavant, Les petits objets, *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 191–257.
- Bálint 1991** – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991.
- Bálint 2010** – Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und der Steppe*, Budapest 2010.
- Бирташевић 1956** – М. Бирташевић, Остаци средњовековних насеља, *Археолошки споменици и налазишта у Србији 2. Централна Србија*, Београд 1956, 63–77.
- Брмболић 2000** – М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од тивожа у Војводини (IX–XVI век)*, Панчево 2000.
- Бугарски 2007** – И. Бугарски, Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 251–267.
- Бугарски 2013** – И. Бугарски, Нов налаз византијске узенгије из Рујковца, *Лесковачки зборник LIII*, Лесковац 2013, 33–48.
- Bunardžić 1980** – R. Bunardžić, *Menore iz Čelareva*, Beograd 1980.
- Гарашанин, Ковачевић 1950** – М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950.
- Гарашанин, Васић 1987** – М. Гарашанин, М. Васић, *Castrum Pontes* (Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години), *Бергајске свеске IV*, Београд 1987, 71–84.
- Gorelik 2002** – M. Gorelik, Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 127–147.
- Daim 2003** – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.
- Dalton 1901** – O. M. Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum*, London 1901.
- Davidson 1952** – G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth 12, Princeton 1952.
- Живић 2003** – М. Живић, *Felix Romvliana, 50 година огоретинања*, Зајечар 2003.
- Ivanišević, Bugarski 2012** – V. Ivanišević, I. Bugarski, Les étriers byzantins : la documentation du Balkan central, *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales*, Turnhout 2012, 135–142, 272–277.
- Иванишевић, Стаменковић 2010** – В. Иванишевић, С. Стаменковић, Налази новца 5. века из Рујковца, *Лесковачки зборник L*, Лесковац 2010, 60–84.
- Ivanišević, Špehar 2006** – V. Ivanišević, P. Špehar, Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Starinar LV/2005*, Beograd 2006, 133–159.
- Ћотов 2004** – В. Ћотов, *Воружението и снаряжението от българското средновековие VII–XI век*, Варна 2004.
- Ћотов 2007** – В. Ћотов, Относно датировката на сборната находка од Стрежево, Битолско, *Проблеми на прабългарската историја и култура 4–2*, Софија 2007, 171–180.
- Јанакиевски 1980** – Т. Јанакиевски, Кале, С. Стрежево – Битолско, извештај од заштитно археолошко истражување, *Macedoniae Acta Archaeologica 6*, Скопје 1980, 97–110.
- Јанковић 1983** – Ђ. Јанковић, Словенски град, *Гамзиград. Касноантички царски дворца*, Београд 1983, 142–160.
- Јанковић 1990** – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.
- Јанковић 2010** – Ђ. Јанковић, Гамзиград у средњем веку, *Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд 2010, 201–212.
- Кирпичников 1971** – А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.*, Ленинград 1971.
- Лаловић 1987** – А. Лаловић, Остава бронзаних и гвоздених предмета из Гамзиграда – (Ромулиана), *Зборник Историјског музеја Србије 24*, Београд 1987, 117–134.
- Lefort 2002** – J. Lefort, The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries, *The Economic History of Byzantium*, Washington D.C. 2002, 231–310.
- Лилчић 1996** – В. Лилчић, Научно-истражувачки проект Северо-западна Македонија во доцната антика и средниот век. Полог, Кичевија, Порече, *Македонско наследство 2*, Скопје 1996, 53–84.

Манојловић-Николић 2010 – В. Р. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од њвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

Марјановић-Вујовић 1985 – Г. Марјановић-Вујовић, Словенско насеље IX и X века на локалитету Понтес – Трајанов мост у селу Костољу, *Гласник Српској археолошкој друштва* 2, Београд 1985, 192–197.

Марјановић-Вујовић 1987 – Г. Марјановић-Вујовић, Pontes – Трајанов мост. Средњовековна остава В, *Бергајске свеске* IV, Београд 1987, 136–142.

Микулчић 1999 – И. Микулчић, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999.

Milinković 2002 – М. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Starinar* LI/2001, Београд 2002, 71–133.

Милинковић 2006 – М. Милинковић, Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области, *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 245–264.

Милинковић 2010 – М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски траг и средњовековно насеље*, Београд 2010.

Nicolle 1999 – D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350: Western Europe and the Crusader States*, London 1999.

Oikonomides 1990 – N. Oikonomides, The contents of the Byzantine house from the eleventh to the fifteenth century, *Dumbarton Oaks Papers* 44, Washington, D. C. 1990, 205–214.

Петковић 2008 – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2004. године, *Археолошки преглед* 2/3 (2004/5), Београд 2008, 61–63.

ПНМ 1974 – *Поклони Народног музеју, октобар 1944 – октобар 1974*, Београд 1974.

Поповић 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе од њвожђа у Србији*, Београд 1988.

Роровић 1999 – М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999.

Радић, Иванишевић 2006 – *Византијски новац из Народној музеја у Београду*, Београд 2006.

Schulze-Dörrlamm 1991 – M. Schulze-Dörrlamm, Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken, *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35–2 (1988), Mainz 1991, 373–478.

Small, Buck 1994 – A. M. Small, R. J. Buck, *The Excavations of San Giovanni di Ruoti, Vol. I*, Toronto 1994.

Тодоровић et al. 1956 – Ј. Тодоровић, В. Кондић, М. Бирташевић, Археолошка налазишта у Београду и околини, *Годишњак Музеја прага Београда* III, 1956, 75–98.

Heinrich-Tamaska 2008 – O. Heinrich-Tamaska, Avar-age Metalworking Technologies in the Carpathian basin (Sixth to Eighth-century), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2*, Leiden – Boston 2008, 237–261.

Henning 1987 – J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u.Z., Berlin 1987.

Curta 1997 – F. Curta, Blacksmiths, warriors and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in Eastern Europe, *Ephemeris Napocensis* 7, Cluj–Napoca 1997, 211–268.

Curta 2011 – F. Curta, New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons, *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5–9. 10. 2009, Břeclav, Tschechische Republik*, Studien zur Archäologie Europas, Band 14, Bonn 2011, 309–332.

Curta 2013 – F. Curta, Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans, *War and Warfare in Late Antiquity*, Leiden 2013, 809–850.

Шпехар 2007 – П. Шпехар, *Оруђе од мџала са Београдске шврђаве*, Београд 2007.

Špehar 2008 – Obrada kamena u Caričinom gradu, *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, Београд 2008, 92–101.

Špehar 2010 – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд 2010.

Шпехар, Јацановић 2011 – П. Шпехар, Д. Јацановић, Касноантичка остава алата са локалитета Босилковац код Кучева, *Viminacium* 16, Пожаревац 2011, 25–58.

Quast 2012 – D. Quast, Einige alte und neue Waffenfunde aus dem frühbyzantinischen Reich, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 351–370.

Summary:

IVAN BUGARSKI, Institute of Archaeology, Belgrade
VUJADIN IVANIŠEVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

EARLY MEDIAEVAL HOARD OF IRON OBJECTS FROM RUJKOVAC AND SIMILAR FINDS FROM THE CENTRAL BALKANS

Key words. – Rujkovac, Early Middle Ages, hoard, iron, stirrups, tools, agriculture.

By the village of Rujkovac in southern Serbia, one of the numerous local hillforts is situated. Since it has not been systematically explored, our knowledge of its history leans on an insight into the chance finds. On this occasion, we have opted to depict eight iron objects, probably coming from a damaged hoard. Thanks to four Hungarian-type stirrups which have already been published, the hoard from Rujkovac was dated to the second half of the tenth and the first half of the eleventh century. Similar finds from outside the Central Balkans are well studied, but there have been misinterpretations of their occurrence in this territory.

The findings of tools from the Rujkovac hoard may be widely dated. The pickaxe belongs to Henning's class L_1 , the mattock to the class K_8 , the scythe to the I_5 class, and the plowshare to the A_3 class of the same typology.

Both typologically and territorially, the closest finds come from a hoard of iron objects found at Streževo by Bitola, Macedonia, but the presented estimations of its date have caused some confusion. It was Valery Jotov who rightly dated it to the second half of tenth and the first half of the eleventh century. Some other similar finds come from the Central Balkans, present-day Serbia and Macedonia, most of which were not sufficiently

studied and were incorporated neither in Henning's 1987 corpus nor in Florin Curta's papers that followed (1997, 2011). It is hard to judge the date of some of the hoards. For instance, the Gamzigrad III hoard has been dated to the Late Antiquity, and the Jelica hoard perhaps to the early seventh century. We are open to the possibility that these hoards in fact come from the Early Middle Ages. The other hoards, found at Ada Ciganlija (Belgrade), Pontes, and in Macedonia are chiefly dated to the tenth and eleventh centuries.

The Rujkovac and Streževo hoards are ascribed to the military, the Gamzigrad II to the local smithy, and the rest of the hoards may have belonged to individuals rather than to communities. The prevailing agricultural character of these hoards is closely related to population growth in Byzantium at that time. The hoards testify to the renewal of life and metallurgical activities in the tenth and eleventh centuries in the southern part of the Central Balkans. The increase in money hoards speaks in favour of some economic renewal too.

Our earlier conclusion, though with some reservations, was that both the Rujkovac and Streževo finds came from a Byzantine context. We would suggest that the same could be stated for the rest of the hoards depicted in this paper.